

الگوهای طراحی معماری قلعه‌های استان ایلام در دوره قاجار با تأکید بر الگوهای رفتاری *

جمال‌الدین سهیلی^{۱*}، مهناز محمودی زرنندی^۲، زینب صالحی^۳

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین

^۲ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال

^۳ کارشناس ارشد معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین

تاریخ پذیرش: ۹۴/۰۸/۰۷

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۴/۲۵

چکیده

استان ایلام دارای آثار تاریخی فراوانی است که قلعه‌های گونه‌ای از این آثار است و با توجه به موقعیت جغرافیایی و تاریخی این منطقه از تنوع بیش‌تری و ویژگی‌های معماری خاصی برخوردارند. این مقاله به دنبال یافتن سبک غالب، الگوهای طراحی و شاخصه‌های بارز مشترک بین قلعه‌های دوره قاجار در استان ایلام است. پرسش اصلی این است که آیا مفاهیم اجتماعی-سیاسی، فرهنگی و بومی در شکل‌گیری عملکردها و فضاها و روابط‌شان در قلعه‌ها مؤثر بوده است یا خیر؟ بر این اساس به دنبال تحقیق و مطالعه سبک و شیوه زندگی مردم در آن زمان، معماری بومی، و شرایط اجتماعی-سیاسی و فرهنگی آن دوران است. چارچوب نظری تحقیق بر ویژگی‌های طراحی معماری مشترک قلعه‌ها استوار است. روش تحقیق تاریخی-تفسیری است و روش استدلال، این پژوهش قیاسی است. اطلاعات به دو شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است. نتایج به‌دست آمده حاکی از آن است که این نوع بناها که در اقلیم‌های متفاوتی و با شکل ظاهری نسبتاً متفاوت بنا شده‌اند و کاربری تقریباً مشابهی داشته‌اند؛ الگوهای مشترکی در طراحی آن‌ها لحاظ شده که تا حدود زیادی متأثر از الگوهای رفتاری گذشته بوده است. در این باره می‌توان به الگوهای طراحی زیر اشاره کرد: نوع و سبک ورودی‌ها، نوع پلان و روابط فضایی، جانمایی برخی فضاها از قبیل سرویس‌های بهداشتی و اتاق‌های شاه‌نشین و...، تناسب فضاهای ساخته شده و فضاهای باز، هم‌خوانی و پیروی از سبک تزیین‌های دوره قاجار و کاربری قلعه‌ها که همه این بناها از نوع قلعه‌های دشتی با کاربری قلعه‌های دارالاماره هستند.

واژگان کلیدی: قلعه، دوره قاجار، ایلام، الگوهای طراحی، الگوهای رفتاری

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری با عنوان «مجموعه بین‌المللی فرهنگی-تجاری ایلام با تأکید بر فرهنگ منطقه ای و ملی» است که توسط زینب صالحی به راهنمایی دکتر جمال‌الدین سهیلی و مشاوره دکتر مهناز محمودی زرنندی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین انجام یافته است.

** E-Mail: soheili@qiau.ac.ir

زمان بر معماری و روابط فضایی این بناها تأثیر داشته یا اینکه فقط به صورت تقلیدی از جایی برداشت شده است. و اینکه چگونه می توان در شکل گیری یک کالبد به دنبال مفاهیم در پس آن بود.

پرسش های پژوهش

- ۱- آیا قلعه های دوره قاجار در استان ایلام دارای الگوهای طراحی مشترک هستند؟
- ۲- چه عواملی در شکل گیری کالبدی و عملکردهای قلعه ها مؤثر بوده است؟

رویکرد نظری

بیان قدرت همواره از کارکردهای اصلی معماری بوده است. این کارکرد از اسلام جدانشدنی است (گروه و همکاران، ۱۳۸۰: ۴۸). از نظر کارکردهای معماری قلعه ها طیف وسیعی از سازه ها را در برمی گیرد. تنوع در شکل ظاهری قلعه ها موجب شده تا تصور شود که وجود قلعه ها قبل از این که ناشی از ضرورت انطباق با محیط جغرافیایی خاص بوده باشد و یا نتیجه شدت گرفتن ناامنی، بیش تر متأثر از سبک معماری به خصوصی است (زارعی و باباکمال، به نقل از دیپلانتول، ۱۳۹۳: ۱۹۹)؛ به عبارتی دیگر، شکل قلعه، نوعی معماری است که در موارد گوناگون به کار رفته و از ویژگی های کهن تمدن ایرانی در فلات آسیای مرکزی و خاور نزدیک است (نوربخش، ۱۳۶۶: ۱۴۷). در قلاع دوران اسلامی، شکل، جنس و تعداد برج و باروها به اهمیت و وسعت هر شهر و نیز به شرایط اجتماعی و طبیعی هر منطقه بستگی داشت. اما عموم آن ها دارای دیواری بلند، عریض و طولانی و برج هایی استوانه ای یا چند وجهی و یک یا چند دروازه برای ورود و خروج و گاهی نیز خندقی در گرداگرد خود بودند که دسترسی به آن را دشوار می کرد. با وجود تفاوت هایی که از نظر شکل، ابعاد، اندازه، طرح و مصالح در این گونه قلعه ها وجود دارد، از لحاظ نوع مناسبات حاکم بر زندگی قلعه نشینان، تقریباً یکسان بودند. این مناسبات در کنار عوامل طبیعی و جغرافیایی منطقه، نقش تعیین کننده ای در شکل گیری بافت ساختمانی و عملکرد بخش های مختلف قلعه ها بر عهده داشته و همه آن ها را در نوع ویژه ای از معماری گرد آورده است (زارعی و باباکمال، به نقل از پازوکی، ۱۳۹۳: ۱۹۹).

همچنین قلاع که عموماً دارای استحکامات نظامی از جمله برج، بارو و خندق می باشند، برخی حکومتی، برخی مسکونی و برخی حکومتی مسکونی هستند. در این پژوهش بعد از پرداخت و مطالعه راجع به ویژگی های کلی قلعه ها و تحلیل عناصر مختلف معماری، عملکردها و فضاهای قلعه های دوره قاجار استان ایلام در پی استخراج الگوهای طراحی معماری این بناها می باشد. ضمن شناخت الگوهای معماری و کالبدی این بناها با اظهار نظر از طریق آثار کالبدی شناخت مفاهیم در پس آن میسر است.

از آن جا که استان ایلام در محدوده جغرافیایی غرب زاگرس و مشرف بر جلگه بین النهرین واقع شده است، لذا این ناحیه حد فاصل ساکنان کوه و دشت قرار داشته و نقش عمده و اصلی ارتباطی تمدن های زاگرس و بین النهرین را عهده دار بوده است. وجود جاده های مواصلاتی، کاروان سراها، چاپارخانه ها، پل های باستانی و از همه مهم تر قلاع تاریخی و باستانی از دلایل مستند این ارتباط محسوب می شوند. برای این که حاکمان بتوانند بر مناطق تحت سلطه خود مسلط باشند، به اجبار اقدام به ساختن دژها و قلاع مستحکم در نقاط استراتژیک می نمودند، که وجود قلاع متعدد در مناطق استان ایلام این موضوع را تأیید می کند (محمودیان، ۱۳۸۳: ۱۲). قلاع که عموماً دارای استحکامات نظامی از جمله برج، بارو و خندق هستند، برخی حکومتی، برخی مسکونی و برخی حکومتی- مسکونی بودند؛ البته نمونه کامل مسکونی، بدون داشتن بخش حکومتی بسیار نادر است. قلعه های استان ایلام در دوره قاجار از نوع قلعه های حاکم نشین بوده اند. در این پژوهش که سعی در شناخت الگوهای معماری مشترک بین قلعه های هم دوره در استان دارد، شناخت زندگی ساکنان، اصول و رفتارها، زندگی سیاسی- اجتماعی آن ها و اهمیت و تأثیر این عوامل در شکل گیری فضاها و روابط و عملکردها در قلعه ها بررسی می شود.

بیان مسأله

وجود آثار باستانی فراوان در استان ایلام از دوره ساسانی نشان می دهد که این منطقه در آن زمان از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است. آثار ۳۰ شهر گمشده به جای مانده از تمدن های ایلام و ساسانی از جمله سیمره، سیروان، اریوجان، دز و ده بالا و بیش از یک هزار اثر تاریخی، فرهنگی، زیارتی، طبیعی و دیدنی نمودی از دیرینگی تاریخ و تمدن این سرزمین پرمز و راز است (نعمتی، ۱۳۷۹: ۶).

آثار تاریخی استان از جمله قلعه های دوره قاجار به عنوان منابع و آثار تاریخی این منطقه، میراث با ارزشی به مثابه هویت این منطقه هستند. تا به حال تحقیقات و پژوهش هایی از جنبه های تاریخی، گردشگری، و ... صورت گرفته، اما از آن جا که این بناها به نوعی منعکس کننده فرهنگ، آداب و رسوم و هویت این منطقه هستند می توانند از لحاظ معماری نیز مورد مطالعه قرار گیرند. لذا بررسی و تحلیل این بناها که اولین ساختمانهایی بودند که در ایلام ساخته شدند از لحاظ معماری و طراحی بنا می تواند ارزش مند واقع شوند و به عنوان منابعی مفید و تاریخی مورد استفاده قرار گیرند. و آموزه های فراوان برای امروز ما دارد، بدان علت که بازگو کننده زندگی مردمانی بوده است که در آن زمان بهترین پاسخ ها را برای مسائل زندگی خویش از هر نظر اندیشیده اند. این پژوهش بر آن است که آیا الگوهای طراحی این بناها از الگوهای رفتاری مردم ایلام نشأت گرفته و روابط فرهنگی، سیاسی و اجتماعی موجود در آن

از آنجا که فرهنگ همواره عاملی بسیار مؤثر در معماری بوده لذا الگوهای رفتاری، مفاهیم فرهنگی و باورها و اعتقادات اجتماعی و سیاسی می‌توانند به عنوان عواملی مهم و تأثیرگذار بر معماری مشترک این نوع بناها و چگونگی تأثیر بر آنها مورد بررسی قرار گیرند.

روش پژوهش

روش تحقیق تاریخی- تفسیری است و روش استدلال این پژوهش، قیاسی است. که با مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی به بررسی و تحلیل مؤلفه‌های مختلف معماری و ساختارها در قلعه‌های مورد بررسی در پژوهش می‌پردازد. لیندا گروت و دیوید وانگ در کتاب روش‌های تحقیق در معماری در خصوص روش تحقیق تاریخی-تفسیری، چهار نگرش اصلی را معرفی می‌نماید که در نگرش دوم قائل به مفهوم تاریخ به منزله حرکت روح مطلق می‌باشند. در این ارتباط مطرح می‌کنند که «ویکرد تفسیری دیگری که از افکار هگل گرفته شده، تاریخ را تکامل تدریجی آگاهی یا ذهن جمعی می‌داند و در یک مثال موضوع قوه تشریحی همشکلی سبکی در دوره‌ای مفروض را نظام تفکر هگلی برای شرح همشکلی بیان سبکی در دوره‌ای خاص نیز مفید می‌دانند و معتقدند که فلسفه هگل چرایی اساس کارکردهای چنین دسته‌بندی‌هایی را شرح می‌دهد. لذا آثار هنری هر دوره شباهت‌هایی دارند» (گروت و وانگ، ۱۳۸۶: ۱۴۵). براین اساس ابتدا به مطالعه کلی معماری قلعه‌ها و تعریف آنها پرداخته و سپس به گردآوری اطلاعات و شناسایی مؤلفه‌های خاص معماری قلعه‌های دوره قاجار در ایلام پرداخته شده و سپس با مقایسه مؤلفه‌های مشترک در هرکدام از این بناها، الگوهای مشترک طراحی معماری و مشابهت‌های مؤلفه‌های گوناگون هریک از این قلعه‌ها استخراج شده و بعد از آن با مطالعه الگوهای رفتاری، فرهنگی و سیاسی به بررسی تأثیر این مؤلفه‌ها بر الگوهای معماری این بناها می‌پردازد و در نهایت نتایج حاصل در غالب مطالب و جداول دسته‌بندی و ارائه گردیده است.

یافته‌های پژوهش

تاریخچه شکل‌گیری معماری قلعه‌های ایلام

پس از استقرار حکومت قاجار، در زمان فتحعلی شاه، ایران به پنج ایالت و تعدادی ولایت تقسیم شد که گاهی مملکت نامیده می‌شدند (افشارسیستانی، ۱۳۷۲: ۲۸۷). در اواسط حکمرانی ناصرالدین شاه، ایران به چهار ایالت و بیست و سه ولایت تقسیم شد. یکی از ولایات، لرستان پشتکوه و پیشکوه بود. بر اساس تقسیمات جدید کشوری در سال ۱۳۰۳ شمسی، لرستان یکی از دوازده ایالتی بود که منطقه ایلام جزو آن قرار داشت (حیدری،

۱۳۸۸: ۲۴). در ابتدای حکومت فتحعلی شاه قاجار بر اثر نزاعی داخلی قدرت والیان به تدریج کم شد. از این رو مجبور به مهاجرت شدند. آن‌ها پیشکوه لرستان را ترک و در پشتکوه لرستان مستقر و مقرر حکمرانی خود را اراضی فعلی استان ایلام قرار دادند. سلسله والیان در دایره بسته حکومت خود با کمترین ارتباط بیرونی بر طوایف و قبایل محلی فرمانروایی می‌کردند. حداکثر انتظار حکومت مرکزی از خوانین پشتکوه، حراست و نگهداری مرز غربی، سرکوب متمردين منطقه‌ای و پرداخت خراج بود (پیشین، ۲۵).

سال ۱۳۰۵ هجری شمسی که سال استقرار واقعی پهلوی اول محسوب می‌شود (پیشین: ۲۹)، بعد از حکومت والیان بوده و فاصله چندانی با این دوران نداشت. قلعه‌هایی که در این دوران ساخته شد، الگوهای تقریباً متفاوت با قلعه‌های دوره قاجار دارند. این خود تأکیدی بر وجود سبک خاص معماری قلعه‌های دوره قاجار است.

استان ایلام در غرب ایران و در مرز با کشور عراق واقع شده است. این استان شامل شهرستان‌های ایلام، مهران، دهلران، دره شهر، آبدانان، شیروان چرداول^۱ و ایوان^۲ و مرکز آن شهر ایلام است (محمودیان، ۱۳۸۳: ۷). قلعه‌های مورد بررسی مربوط به دوران قاجار در استان ایلام چهار قلعه است.

قلعه والی کنجانچم مهران

معرفی بنا: این بنای تاریخی در دوره قاجار و در سال ۱۳۲۶ ه.ق در ۱۵ کیلومتری شمال شرقی شهرستان مهران در منطقه امیر آباد در میان تنگه‌ای موسوم به کنجانچم^۳ و در نزدیکی رودخانه کنجانچم ساخته شد. قلعه دارای ابعادی مستطیل در یک طبقه با زیرزمین ساخته شده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۰). این قلعه به دستور غلام‌رضاخان و برای سکونت خاندان والی در فصل زمستان و پیامد آن استقرار مقرر حکومتی خود و گرفتن عوارض و مالیات در این فصل بوده است (پیشین: ۱۱). اقلیم این منطقه خشک و دارای هوایی گرم است (درخشنده، ۱۳۹۰: ۵۵).

در طراحی قلعه فضاهای مختلف مورد نیاز مانند استراحتگاه، اندرونی، حرمسرا، اصطبل، سیاه چال، حمام، مطبخ و شاه-نشین و هشتی ایجاد گردیده است (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۱). هم‌چنین سرویس بهداشتی در فضای داخل برج نگهبان قرار دارد. مصالح به کار رفته در قلعه تماماً بوم‌آورد است و در محل تهیه شده‌اند. بیش‌تر مصالح به کار رفته سنگ و ملات گچ و در بخش‌هایی از آجر برای زیبایی کار استفاده شده است (پیشین: ۱۳).

پلان و روابط فضایی

پلان قلعه به صورت درون‌گرا ساخته شده و دارای حیاط مرکزی است که داخل آن حوض سنگی بزرگی تعبیه شده

به حیاط مرکزی هستند، به همین روش، قاب بندی و تزئین شده اند. هم چنین قاب بندی آجری در نمای دیوار هشتی ضلع شمال شرقی (تصویر شماره ۲) و قوس های نیم دایره از نوع گچی (تاق نماهای تزئینی) در فضاهای بین قوس ها بخش دیگری از تزئین های آجری در قلعه محسوب می شوند. وجود گچ بری در نقوش ساده، تلفیق خطوط و گلبرگ های ریز در اطراف طاق نماها و بدنه های دیوار در قلعه از تزئین های داخلی اتاق ها است (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۸۱ و ۸۲).

تصویر شماره ۱: درگاه ورودی اصلی قلعه در ضلع شرقی، مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی ایلام

تصویر شماره ۲: قلعه کنجانچم در مهران، مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی ایلام

قلعه والی ایلام

قلعه والی یکی از بناهای مهم فرهنگی-تاریخی استان است که به دوران قاجاریه می رسد و در شمار آثار ملی کشور به ثبت رسیده است. این بنا در سال ۱۳۲۶ ه.ق به دستور غلام رضاخان والی ایلام به منظور اسکان خود در فصل تابستان در حسین آباد (ایلام فعلی) در یک طبقه همراه با زیرزمین بر روی تپه ای تاریخی به نام چقا میرگ ۴ و در کنار چشمه آب ساخته شده است (لشکری، ۱۳۷۹: ۱۰). عمده مصالح به کار رفته شده در ساختمان قلعه آجر (اسکلت و سازه اصلی بنا)، در مواردی از سنگ از جمله کرسی چینی، دیوار حائل در ضلع جنوبی است. قلعه دارای شش زیرزمین، ۲۰ اتاق بزرگ و ۵ اتاق کوچک و ۴ ایوان و ۲ تراس کوچک در ضلع جنوبی است. همانند دیگر قلعه ها استفاده های گوناگونی از اتاق های مختلف به عمل آمده است. سرویس و حمام از دیگر فضاهای قلعه هستند.

است. اتاق ها در سه ضلع شمال، جنوب و غرب قرار دارند و تمامی آنها دارای دو درگاه برای تبادل ارتباط با اتاق های جنبی خود هستند. با این وجود حیاط مرکزی با تمامی اتاق های قلعه ارتباط مستقیم دارد. اتاق های موجود در ضلع شمال و جنوب کاملاً با یکدیگر از لحاظ فرم، نوع طاق و طاق نماها و... قرینه هستند. اما وجود حمام در قسمت جنوبی بنا تقارن شکلی پلان را برهم زده است. اتاق های ضلع غربی نیز از لحاظ اجرایی و فرم معماری با دیگر اتاق ها قرینه هستند. فضای روباز تعبیه شده در رأس ضلع شمال شرقی بنا دارای یک حوضچه تزئینی در کف و یک توالی در فضای برج نگهبانی است که درگاه آن به این فضا مرتبط می شود (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۷۷ و ۷۸). قلعه دارای بخش های مختلف شاه نشین، اندرون، نگهبانی و دیگر متعلقات بنا بوده است (محمودیان، ۱۳۸۳، ۸۸). در بالای سردر ورودی و در ضلع شرقی آثاری از دیوار وجود دارد که نشان دهنده وجود یک اتاق به ابعاد خاص است و آثاری از گچ بری و تزئینات گچی در بدنه بقایای دیوار آن باقی مانده است که نشان دهنده اهمیت و استفاده از این اتاق است (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۸۰). بنابراین می توان گفت این اتاق کاربری شاه نشین یا اتاق مهمان داشته و مورد استفاده خانواده خان بوده است.

ورودی قلعه

در میانه طول جنوب شرقی قلعه ورودی زیبایی با کمی شکستگی رو به بیرون وجود دارد که تأکید بیش تری را القا می نماید. ورودی با نمایی با دو جرز پیش آمده در طرفین درگاه و دو طاق نمایی که جرزها را به دیواره اصلی قلعه متصل می سازد زیبایی خاصی دارد. در پس درگاه، ورودی هشتی جای دارد که با چرخشی ۹۰ درجه به دالان ارتباطی منتهی به حیاط متصل می شود (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۱). فضاهای ورودی شامل پیش تاق، درگاه، سکو و هشتی و... است.

تزئین های قلعه

قلعه والی کنجانچم یک بنای درون گرا و نمای بیرونی آن کاملاً ساده و فاقد هرگونه تزئین است. ولسی چهار برج دیده بانی در چهار رأس بنا، نصب کنگره های دیده بانی بر روی دیوار، داشتن دست انداز بلند دیوار از لبه خارجی و تعبیه نمودن سوراخ هایی به صورت ارباب برای نگهبانی و حراست از تمامی اضلاع قلعه به خوبی نمایان است و بنا را از یکنواختی خارج کرده است.

قاب بندی اطراف طاق های ورودی قلعه با آجر و سطح داخلی آن به صورت گلچین آجری در نقش حصیری (گندمی) نمakاری شده و در لبه قوس یک هره چینی آجری کار شده است. علاوه بر این که نمای سردر تمام اتاق های قلعه که رو

پلان و روابط فضایی

قلعه دارای حیاط مرکزی و به صورت درون‌گرا ساخته شده است. بیش‌تر اتاق‌های قلعه تبادل داخلی داشته و تودرتو بنا شده‌اند. حیاط مرکزی به صورت مستقیم و یا از طریق ایوان با چهار ضلع بنا ارتباط دارد. این بنا دارای سه در ورودی در سه ضلع است که ورودی اصلی قلعه در سمت جنوب واقع است. در داخل حیاط قلعه حوض مستطیل و هشت گوش و نامنظمی تعبیه شده است.

در سه جبهه اضلاع شمالی، شرقی و غربی قلعه اتاق‌ها و تالارهایی ایجاد شده و در ضلع شمالی قلعه تالار (شاه‌نشین) زیبایی وجود دارد (لشکری، ۱۳۷۹: ۱۱). ضلع شرقی و غربی بنا کاملاً قرینه هستند. در ضلع شمالی قلعه و دقیقاً در محور اصلی ورودی، فضایی به عنوان تالار (شاه‌نشین) وجود دارد که ابعاد و اندازه‌های داخلی آن بزرگ‌تر از سایر اتاق‌ها است و در وسط آن حوض کوچکی قرار دارد. هم‌چنین در نمای بیرونی با سایر اتاق‌های قلعه متفاوت است و به وسیله اورسی و شیشه‌های الوان و تزیینات آجری لعابدار متفاوت شده است (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۴۶ و ۴۷). بعد از هردو برج دو هشتی رویان وجود دارد که در کنار برج شمال شرقی بنا سرویس بهداشتی قلعه قرار دارد.

ورودی

ورودی اصلی توسط پلکان‌هایی به خیابان و محوطه جنوبی مقابل قلعه مشرف می‌شود. وجود پلکان‌ها بیانگر اختلاف سطح محوطه زیربنای قلعه با اراضی پست مجاور آن در سمت جنوب است (لشکری، ۱۳۷۹: ۱۰). پس از درگاه ورودی وارد هشتی می‌شویم که دو اتاق کوچک در طرفین آن تعبیه شده است. هم‌چنین، پس از هشتی با گذشتن از چند پله وارد حیاط اصلی قلعه می‌شویم که وجود پله‌ها مانع دید مستقیم و اشراف کامل در بدو ورود به داخل حیاط شده است. فضاهای ورودی شامل پیش‌تاق، درگاه، سکو، هشتی و... است.

تزیین‌ها

در ضلع شمالی قلعه تالار (شاه‌نشین) زیبایی وجود دارد که با سنگ مرمر مزین شده و در زمان بازسازی با کاشی‌های رنگی تزیین گردیده است (پیشین: ۱۱). از قوس‌های جناغی، قوس نیم‌دایره (هلالی) و قوس سه‌قسمتی که فقط برای نماسازی استفاده شده و اطراف آن‌ها به وسیله گل‌چین‌های آجری و آجررنگی تزیین شده‌اند (تصویر شماره ۳). به منظور کم کردن حجم دیوارها و نیز عدم یکنواختی دیوار از طاق‌نماهایی در ابعاد کاملاً یکسان استفاده شده است (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۴۷). تالار آینه از مهم‌ترین فضاهای قلعه بود که متأسفانه تخریب شده است. استفاده از سنگ در این بنا به صورت سنگ‌آزاره در نمای داخلی حیاط مرکزی است که در قطعاتی از آن نقوش اسلیمی هندسی برای نماسازی

و تزیین حکاکی شده است (پیشین: ۴۸ و ۴۹). اتاق‌های مشرف به انتهای اضلاع غربی و شرقی در قسمت جنوب دارای تزیین‌های آینه‌کاری و نقاشی‌هایی با نقوش انسان و تزیین‌های گوناگون هندسی است و در تزیین درهای چوبی و پنجره‌ها از شیشه‌های رنگی در فرم‌ها و اشکال هندسی استفاده شده است. سایر اتاق‌ها فاقد تزیین و نقوش بوده و در ضمن سادگی دارای تقسیم‌بندی‌های خاصی است که به کمک طاق‌های جناغی و کادربندی‌های قاب‌مانند و مقرنس‌کاری‌های ساده و کم‌عمق صورت گرفته هستند. داخل بعضی فضاها با طاق‌نماهایی هلالی شکل در کادر مستطیل شکل تزیین شده است. نمای بیرونی و خارجی قلعه که مشرف به اماکن و زمین‌های جهات اربعه آن در خارج است کلاً ساده و فاقد هرگونه تزیینی است، به‌جز نمای آجری هشتی ورودی اصلی در ضلع جنوبی و برجستگی‌هایی در جزئیات پشتیبان در اضلاع شرقی و غربی آن و نیز برج‌های نیم‌استوانه‌ای و کنگره‌های قلعه ترکیبات و تزیینات دیگری مشاهده نمی‌شود (لشکری، ۱۳۸۴: ۱۳ و ۱۴). هم‌چنین گچ‌بری بر روی دیوارها و سقف اتاق شاه‌نشین در نقوش گل و گیاه اجرا شده است. تاقچه‌های متعدد، کاشی‌کاری، ستون‌های دایره‌ای با سرستون‌های منقوش (گچ‌بری شده) از دیگر تزیین‌های قلعه است.

تصویر شماره ۳: نمایی از تزیینات آجری به صورت حصیری و گلچین‌های آجری در اطراف آن از نمای داخل حیاط، مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۴: نمایی از سرستون، ستون‌های گچبری شده در ایوان‌ها، مأخذ: نگارندگان

هموار روستای شیخ مکان واقع شده که از لحاظ آب و هوایی گرم و نیمه مرطوب است. بنای قلعه در سال ۱۳۳۰ ه.ق توسط میرصید محمدخان پوراشرف ملقب به اشرف العشایر که احمدشاه قاجار وی را لقب مذکور بخشیده بود ساخته شده است. بنای حمام قلعه در خارج از قلعه در قسمت غربی آن ساخته شده است (اسدبیگی، ۱۳۷۸: ۱۴). قلعه در دو طبقه همراه زیرزمین ساخته شده و در ساخت آن از قلوه سنگ، آجر و ملات گچ استفاده شده است. نمای بیرونی قلعه در سه برای شرق و غرب و جنوب با پوشش گل رس انجام شده و گچ اندود شده است.

پلان و روابط فضایی

بنا دارای پلانی مربع، درون گرا با حیاط مرکزی است. اتاق‌های قلعه به صورت تودر تو با یکدیگر و بعضی به صورت مجزا ساخته شده‌اند، اما همگی با حیاط ارتباط مستقیم دارند و در دو طرف ضلع جنوبی بنا اتاق‌ها به صورت قرینه ساخته شده‌اند. برج نیم دایره واقع در جهت غربی بنا به صورت الحاقی به بنا اضافه شده که برای دستشویی استفاده می‌شده است (پیشین: ۱۶). سرویس‌های بهداشتی طبقه بالا در قسمت شمال شرقی (کناره برج) ساخته شده‌اند (پیشین: ۱۸). در قسمت جنوبی بنا آشپزخانه و انبار و تعدادی اتاق تعبیه شده که به صورت تودر تو با یکدیگر ارتباط دارند. بر طبق گفته اهالی بومی، محل افراد نظامی و قسمت اداری حکومتی در این ضلع بوده است. این قسمت به ارتفاع ۴۰ سانتی متر از کف حیاط بالاتر است (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۱۳۸). کارشناسان اداره میراث فرهنگی نیز این مطلب را تأیید و اتاق مرکزی ضلع جنوبی در محور ورودی و در مقابل آن را شاه نشین معرفی کرده‌اند.

ورودی

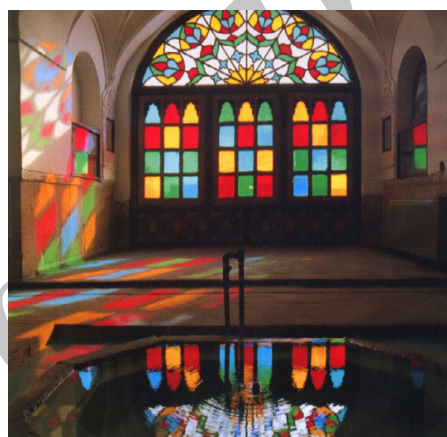
مهم ترین قسمت تزئین شده بنا در همین ضلع شمالی است که ورودی در آن قرار دارد (اسدبیگی، ۱۳۷۸: ۱۹). با مشاهده پلان بنا می‌توان دریافت که بعد از درگاه ورودی وارد هشتی می‌شویم و سپس با کمی چرخش در یک دالان و نه به طور مستقیم وارد حیاط قلعه خواهیم شد. فضاهای ورودی شامل پیش تاق، درگاه، سکو و هشتی است.

تزئینات

مهم ترین قسمت تزئین شده بنا، نمای بیرونی قلعه است. در این نما یعنی نمای شمالی که ورودی در آن تعبیه شده علاوه بر طاق‌ها و تاقچه‌های هلالی باز که مطمئناً پنجره‌های چوبی مشبک کاری و گره کاری با شیشه‌های رنگی در آن کار گذاشته شده بود، در دو قسمت شرق و غرب ورودی قلعه با استفاده از آجر، نقوش هندسی را به صورت دیواره‌ای آجرنما

تصویر شماره ۵: ورود قلعه والی ایلام، مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۶: نمایی از ارسی در شاه‌نشین قلعه، مأخذ: نگارندگان

تصویر شماره ۷: شاه‌نشین قلعه، مأخذ: نگارندگان

قلعه پوراشرف (شیخ مکان)

این بنا در شهرستان دره شهر در نزدیکی دهانه تنگه‌ای منشعب از پادامنه ارتفاعات کبیرکوه و در کنار رودخانه و در میان دشت

پلان و روابط فضایی

پلان حالتی درون‌گرا دارد و دارای حیاط مرکزی و یک حوض تقریباً مربع شکل است. اتاق‌های قلعه که همگی در سه ضلع شرق، غرب و جنوب بنا هستند، تعداد محدودی به صورت تو در تو با هم رابطه دارند. سایر اتاق‌ها از طریق حیاط مرکزی با هم مرتبط می‌شوند. قلعه دارای یک دستشویی در همکف و یکی دیگر در پشت بام است (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۱۱۴). توالت‌های قلعه در زیر برج‌های نیم‌دایره قرار دارند (ساریخانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۷۰). ورودی قلعه دارای ارتفاع بیش‌تری از دیوارهای جانبی خود است و به علت داشتن فضاهای اضافی مانند شاه‌نشین و اتاق نگهبان و سرای دار دو طبقه ساخته شده است (پیشین، ۱۶۷).

ورودی

ورودی در ضلع شمالی قرار دارد. پس از درگاه ورودی وارد یک اتاق مستطیل شکل می‌شویم که حکم هشتی را دارد. سپس با چرخشی ۹۰ درجه از یک درگاه وارد حیاط قلعه می‌شویم (تصویر شماره ۷).

تزیینات

دور تا دور قلعه در بالای پشت بام با ارتفاعی حدود یک متر جان‌پناه دارد که به صورت کنگره مانند است (محمودیان، ۱۳۸۳: ۴۴). هم‌چنین وجود دو برج مدور دایره‌ای نمای بیرونی را از سادگی خارج کرده است. در بدنه دیوار از نمای داخل حیاط طاق‌نمایی در بدنه دیوار به صورت جناغی اجرا شده و اندود و سفیدکاری داخل اتاق‌ها بدون تزیین چشمگیر است. فقط می‌توان به اجرای قاب‌های ساده (به صورت خطی) در کناره دیوار اشاره کرد (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۱۱۵).

تصویر شماره ۱۰: ورودی قلعه میرغلام هاشمی، مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی ایلام

اجرا نموده‌اند که به صورت الحاقی به دیوار بنا ساخته شده است علاوه بر این، کنگره‌ها و ۵ برج قلعه از جمله تزیین‌های بیرونی قلعه هستند. اتاق‌ها با اندودی از گچ پوشیده شده و با طاق‌نماها، شومینه‌ها (بخاری دیواری) و تاقچه‌های تزیینی با طاق‌های هلالی تزیین شده‌اند. قسمت اعیانی بنا پوشش رنگی دارد. در نمای صحن داخلی حیاط مرکزی بر روی دیوارها طاق‌نماهای بزرگی با طاق‌های هلالی بر روی سطوح آجری قلعه و با مصالح گل و گچ ایجاد شده است (اسدبیگی، ۱۳۷۸: ۱۹-۲۱). متأسفانه به دلیل تخریب کامل دیوارهای اضلاع جنوب و شرق اطلاعات در زمینه وضعیت اتاق‌های طبقه دوم وجود ندارد (ارجمندی، ۱۳۸۴: ۱۴۰).

تصویر شماره ۸: نمایی از بازسازی دیوارهای زیرزمین در ضلع شرقی بنا (دید از داخل حیاط)، مأخذ: ارجمندی، ۱۳۸۴، ۱۴۹

تصویر شماره ۹: قلعه پوراشرف (دید به داخل حیاط)، مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی ایلام

قلعه میرغلام هاشمی

معرفی بنا: این بنا یکی از بناهای دوره قاجار است که آن را میرغلام هاشمی در روستایی در دره شهر در سال ۱۳۰۳ ه.ق احداث کرده است. آب آن از رودخانه سیکان ۵ تأمین می‌شود (محمودیان، ۱۳۸۳: ۴۵ و ۴۴). بنا دارای یک طبقه با تعدادی اتاق است که از این اتاق‌ها استفاده‌های گوناگونی می‌شد. قلعه دارای هشتی و دو سرویس بهداشتی است. سازه اصلی بنا سنگ و رویه اندود آن گچ و خاک است.

تصویر شماره ۱۱: نمایی از قلعه میرغلام هاشمی،
مأخذ: آرشیو اداره میراث فرهنگی ایلام

موقعیت قلعه‌های مورد بررسی در این پژوهش همگی در همجواری با آب بوده و این عامل برای شکل‌گیری این بناها نقشی اساسی را بر عهده داشته است.

طرح‌ریزی بیش‌تر قلاع برای دفاع است و آن‌ها را می‌توان نمونه معماری نظامی دانست. البته جز در مواقع ضروری، این گونه تأسیسات کارکرد دفاعی و نظامی نداشتند و اغلب به عنوان محل سکونت و برقرارکننده مناسبات اجتماعی در منطقه به شمار می‌رفتند، اما همواره نقش دفاعی و امنیتی آن‌ها بارز بوده است. در این باره کارکردهای متعددی برای قلعه‌ها در نظر گرفته می‌شود؛ که یکی از این نوع قلعه‌ها دارالاماره بوده است (زارعی و باباکمال، ۱۳۹۳: ۲۰۰). دارالاماره محل استقرار حکام و خانواده‌های‌شان، دیوانیان و سران برجسته نظامی در کرسی ولایات بود که عموماً در قهندز داخل و یا پیرامون شهرها قرار داشت (زارعی و باباکمال، به نقل از ملازاده و ستوده، ۱۳۹۳: ۲۰۰). بنابراین طبق ویژگی‌ها، کاربری‌ها، تاریخچه و اسناد موجود چهار قلعه مورد بررسی جزء قلعه‌های دارالاماره به حساب می‌آیند.

رفتارها و مفاهیم اجتماعی-سیاسی و فرهنگی حاکم بر آن زمان و تأثیر بر عملکردها و فضاهای قلعه‌ها

با توجه به این که این بناها در اقلیم‌های متفاوتی ساخته شده‌اند اما الگو و سبک غالبی در آن‌ها دیده می‌شود. برای شکل‌دهی به فضاهای قلعه علاوه بر نیازهای عملکردی، نیازهای مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، مفاهیمی چون امنیت، حریم، تعامل و ارتباط و... نیز در شکل‌گیری فضاهای قلعه‌ها تأثیر بسزایی داشته است.

قبل از سال ۱۳۰۰ ه.ش، در حاشیه زاگرس مردم کوچ‌نشین ایلام با تکیه بر شرایط اقلیمی، کوچ می‌کردند و با توجه به شرایط، احتیاجات، سنت‌های گذشته و با تکیه بر اقلیم، معماری مشخصی داشتند (حیدری، ۱۳۸۸: ۱۲۹). زمانی که ولایان اقدام به ساختن عمارت‌هایی برای سکونت خود کردند، جایگاه سکونتی مردم هم‌چنان سیاه چادر بود که در اصطلاح محلی به آن دوار^۱ می‌گفتند (مرادی مقدم، ۱۳۸۵: ۲۴۶). این نوع مسکن از نمادهای فرهنگی و ایلی است که در شکل‌گیری آن، مجموعه‌ای از اعتقادات، باورها و افکار خانواده‌ها دخالت دارند. همین مسکن‌های اولیه و الگوهای اجتماعی آن‌ها توانسته بر شکل‌گیری و روابط فضایی مسکن‌های بعدی از جمله قلعه‌ها (از لحاظ جنبه مسکونی) تأثیرگذار باشد.

یکی از این الگوها در فرهنگ بومی منطقه این است که برای پذیرایی از مهمانان، جایی در سیاه چادر تعیین می‌شد که به آن لامردان^۲ گفته می‌شود (درخشنده، ۱۳۹۱: ۱۴۰). صدر مجلس در لامردان همیشه متعلق به بزرگ خانواده است و حتی

تحلیل و تطبیق یافته‌ها (الگوها و اشتراکات در طراحی قلعه‌ها) موقعیت، نوع و کارکرد قلعه‌ها

محققان، قلاع ایران را در تقسیم‌بندی کلی به دو نوع کوهستانی و جلگه‌ای و از لحاظ موقعیت جغرافیایی ساخت آن‌ها و کاربری به انواع مختلف نظامی و سرجدی، راه‌داری، حاکم نشین و ... تقسیم کرده‌اند (ملازاده و محمدی، ۱۳۸۵: ۱۶). قلعه‌ها از نظر محل استقرار به دو دسته عمده قلعه‌های کوهستانی و قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای تقسیم می‌شوند (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶: ۱۶۱). در قلعه‌های کوهستانی، قلعه در صعب‌العبورترین بلندی کوهستانی بنا می‌شدند و چون طرح و نقشه‌ای از پیش آماده نداشتند، طرح یا معمار حصارها، برج‌ها، اتاق‌ها و ورودی‌ها را با توجه به موقعیت طبیعی صخره‌ها احداث می‌کردند. به این علت اغلب قلعه‌های کوهستانی طرح هندسی مشخص نداشتند. قلعه‌هایی که در دشت بنا می‌شد عمدتاً طرح هندسی مشخصی داشتند و دارای نقشه‌های مربع، مستطیل، چند ضلعی و مدور بودند (کیانی، ۱۳۸۶: ۱۵).

این نوع قلعه‌ها در نخستین نگاه با برج و باروی‌شان مشخص می‌شوند. برج و باروها برجسته‌ترین و خارجی‌ترین نشانه این گونه قلعه‌هاست (پازوکی طرودی، ۱۳۷۶: ۲۲۵). بنابراین می‌توان چنین اظهار داشت که قلعه‌های مورد بررسی در این پژوهش با توجه به محل استقرار، طرح هندسی مشخص و برج و بارو همگی از نوع قلعه‌های دشتی به شمار می‌آیند. قلعه‌های دشتی معمولاً در کنار راه‌های مهم کاروان‌رو، بر کرانه‌های رودخانه‌های پرآب، در کنار چشمه‌سارهای کوهستانی و یا در انتهای قناتی که کیلومترها در دل زمین حفر شده و آب را بر سطح زمین جاری می‌کردند، بنا می‌شدند (پیشین: ۲۲۶). از این رو دسترسی به آب و تأمین آب مورد نیاز برای قلعه‌ها و ساکنان آن در اولویت قرار داشت.

زمانی که نیست این جایگاه خالی می‌ماند. مسکن اولیه در ایلام الگو گرفته از سیاه‌چادر و تنها تفاوت تغییر مصالح است. از نظر نوع چیدن وسایل نیز این موضوع دیده می‌شود؛ فرش در قسمت بالای منزل انداخته می‌شد و قسمت پایین تقریباً خالی می‌ماند (حیدری، ۱۳۸۸: ۱۳۰ و ۱۳۱). در سیاه‌چادر نیز فرش در قسمت بالا و در مقابل آن یعنی پایین‌ترین قسمت، ورودی و کفش‌کن محسوب می‌شد که حاکی از اعتقاد مردم به بزرگ شمردن و احترام گذاردن به بزرگ خانواده است. این مکان در قلعه‌ها به نوعی دیگر ولی با همان معانی تداعی شده و ظهور کرده است. از لحاظ اجتماعی والی مهم‌ترین فرد خانواده خویش و کل خاندان بود و از دید سیاسی و از لحاظ حکومتی و مردمی بزرگ‌ترین مقام حکومتی شناخته می‌شد. در آن زمان رده‌های قدرت و رده‌های ساختی اجتماعی به شرح جدول زیر بود:

جدول شماره ۱: رده‌های اجتماعی و رده‌های قدرت در ایلات ایلام

رده‌های اجتماعی	رده‌های قدرت
والی	مجموع طوایف
تو شمال	ایل
کد خدا	طایفه
ریش سفید	تیره
رئیس	مال

مأخذ: مرادی مقدم، ۱۳۸۵: ۲۰۱

والی، رییس امور سیاسی و نظامی و مظهر وحدت و یکپارچگی ایلات و طوایف پشتکوه بود. او بر کلیه خان‌ها، توشمالان و سرپرستان رده‌های ایلی ریاست عالی داشت (مرادی مقدم، ۱۳۸۵: ۲۰۱).

لذا تمامی این افراد، رعایا و حتی خویشاوندان و مهمانان بایستی به منزل والی یا همان مقرحکومتی وی می‌آمدند. بدین منظور در قلعه‌ها علاوه بر فضاهای مختلف سکونتی نیاز به فضایی مختص والی و در شأن و جایگاه وی بود که محل استقرار والی باشد. این فضا را به اصطلاح شاه‌نشین یا حاکم‌نشین می‌نامند. اگرچه در معماری سنتی و در زمان قاجار فضایی به نام شاه‌نشین وجود داشت و از ویژگی‌های معماری خاصی نیز برخوردار بود، اما این فضا در این بناها بدون شک بی‌تأثیر از رفتارهای اجتماعی و سیاسی آن دوران نبود؛ چنان‌چه در قلعه پوراشرف فضای شاه‌نشین در قسمت جنوبی بنا قرار دارد اما در خانه‌های سنتی در شمال اندرونی قرار می‌گرفت. انواع مختلف مراجعه‌کنندگان به قلعه، والی را در این مکان ملاقات می‌کردند. این فضا در قلعه‌های مورد بررسی به مقتضیات عملکردهای سیاسی و

اجتماعی مهم‌ترین فضای قلعه به شمار می‌آمد و از نظر مکانی و تزئین‌ها و دیگر عناصر به گونه‌ای خاص از لحاظ معماری آن دوران شاخص و برجسته گردیده‌اند. همیشه بدون توجه به شرایط اقلیمی و موارد دیگر، شأن و منزلت جایگاه مهم و در تضاد با محل ورود بوده است؛ همان‌طور که قبلاً عنوان شد در مسکن‌های اولیه و در سیاه‌چادرها در هر قسمتی که ورودی داشتیم درست در مقابل و تضاد با آن جایگاه، جایی ویژه برای فرد مهم خانواده و یا مهمانان وجود داشته است. البته با توجه به اهمیت قلعه‌ها مقدار تزئین‌ها و دیگر عناصر در هر کدام متفاوت است. قسمت شاه‌نشین در قلعه‌های مورد بررسی به دو شکل تعریف شده‌اند. در دو قلعه والی ایلام و پوراشرف این فضا درست در امتداد محور و آکس ورودی اصلی و در سطح بالاتری نسبت به ورودی قرار گرفته‌اند ولی با وجود قرارگیری این فضا در محور اصلی امکان ورود مستقیم به این فضا در این امتداد گرفته شده است. حرکت و رسیدن به این فضا که جایگاه مهم‌ترین شخص بود تابع ملاحظات کارکردی و اجتماعی زمان خود بود. قرارگیری یک حوض درست در وسط این محور حرکت مستقیم را از افراد گرفته به نوعی انتهای این محور مقصد را نشان می‌دهد اما با تغییر مسیر و حرکتی فرعی که با قرار دادن حوض آب به وجود آمده بهت این مکان و کسب آمادگی حضور در آنجا را یادآور می‌شود. تزئین قلعه والی همان‌طور گفته شد نسبت به سایر قلاع بیش‌تر و مهم‌تر است. در این قلعه این ضلع با تزئین‌هایی شاخص شده است به عنوان مثال قوس‌های به کار رفته در این ضلع سه نوع جناقی، نیم‌دایره و سه کولی است، در حالی که قوس‌های به کار رفته در نمای شرقی و غربی تنها از نوع هلالی است. وجود ارسیدر این ضلع، حوض آب و آینه کاری درون فضای شاه‌نشین نیز بر اهمیت این فضا افزوده است.

در بعضی خانه‌ها که توانایی مالی صاحب‌خانه کم بود بالاخانه‌ای به نام فروار با عملکرد اتاق مهمان روی سردر کوچک می‌ساختند که در قلعه‌ها نیز این عنصر را داریم (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۱۶۳). شاه‌نشین در دو قلعه میرغلام هاشمی و کتجانچم بر بالای سردر ورودی قرار گرفته که همان مصداق فروار است و اهمیت آن‌ها با تفکیک از فضاها و قرار دادن بر بالای ورودی نشان داده شده است. اطلاعات به‌دست آمده حاکی از آن است که این فضا نسبت به فضاهای دیگر از تزئین بیش‌تری برخوردار است که نشان از اهمیت این مکان دارد.

زمانی که نیست این جایگاه خالی می‌ماند. مسکن اولیه در ایلام الگو گرفته از سیاه‌چادر و تنها تفاوت تغییر مصالح است. از نظر نوع چیدن وسایل نیز این موضوع دیده می‌شود؛ فرش در قسمت بالای منزل انداخته می‌شد و قسمت پایین تقریباً خالی می‌ماند (حیدری، ۱۳۸۸: ۱۳۰ و ۱۳۱). در سیاه‌چادر نیز فرش در قسمت بالا و در مقابل آن یعنی پایین‌ترین قسمت، ورودی و کفش‌کن محسوب می‌شد که حاکی از اعتقاد مردم به بزرگ شمردن و احترام گذاردن به بزرگ خانواده است. این مکان در قلعه‌ها به نوعی دیگر ولی با همان معانی تداعی شده و ظهور کرده است. از لحاظ اجتماعی والی مهم‌ترین فرد خانواده خویش و کل خاندان بود و از دید سیاسی و از لحاظ حکومتی و مردمی بزرگ‌ترین مقام حکومتی شناخته می‌شد. در آن زمان رده‌های قدرت و رده‌های ساختی اجتماعی به شرح جدول زیر بود:

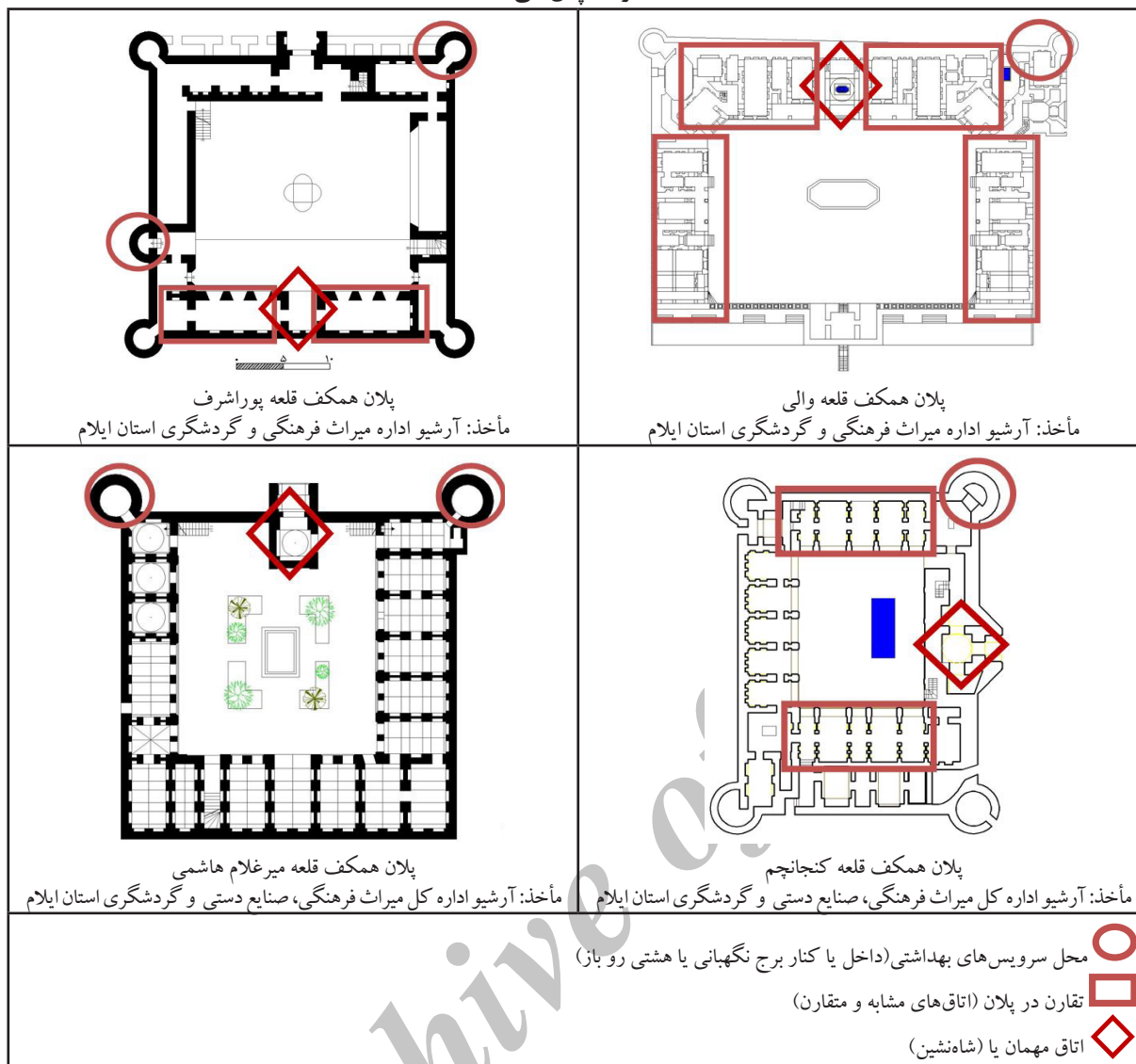
جدول شماره ۱: رده‌های اجتماعی و رده‌های قدرت در ایلات ایلام

رده‌های اجتماعی	رده‌های قدرت
والی	مجموع طوایف
تو شمال	ایل
کد خدا	طایفه
ریش سفید	تیره
رئیس	مال

مأخذ: مرادی مقدم، ۱۳۸۵: ۲۰۱

والی، رییس امور سیاسی و نظامی و مظهر وحدت و یکپارچگی ایلات و طوایف پشتکوه بود. او بر کلیه خان‌ها، توشمالان و سرپرستان رده‌های ایلی ریاست عالی داشت (مرادی مقدم، ۱۳۸۵: ۲۰۱).

لذا تمامی این افراد، رعایا و حتی خویشاوندان و مهمانان بایستی به منزل والی یا همان مقرحکومتی وی می‌آمدند. بدین منظور در قلعه‌ها علاوه بر فضاهای مختلف سکونتی نیاز به فضایی مختص والی و در شأن و جایگاه وی بود که محل استقرار والی باشد. این فضا را به اصطلاح شاه‌نشین یا حاکم‌نشین می‌نامند. اگرچه در معماری سنتی و در زمان قاجار فضایی به نام شاه‌نشین وجود داشت و از ویژگی‌های معماری خاصی نیز برخوردار بود، اما این فضا در این بناها بدون شک بی‌تأثیر از رفتارهای اجتماعی و سیاسی آن دوران نبود؛ چنان‌چه در قلعه پوراشرف فضای شاه‌نشین در قسمت جنوبی بنا قرار دارد اما در خانه‌های سنتی در شمال اندرونی قرار می‌گرفت. انواع مختلف مراجعه‌کنندگان به قلعه، والی را در این مکان ملاقات می‌کردند. این فضا در قلعه‌های مورد بررسی به مقتضیات عملکردهای سیاسی و

ورودی‌ها

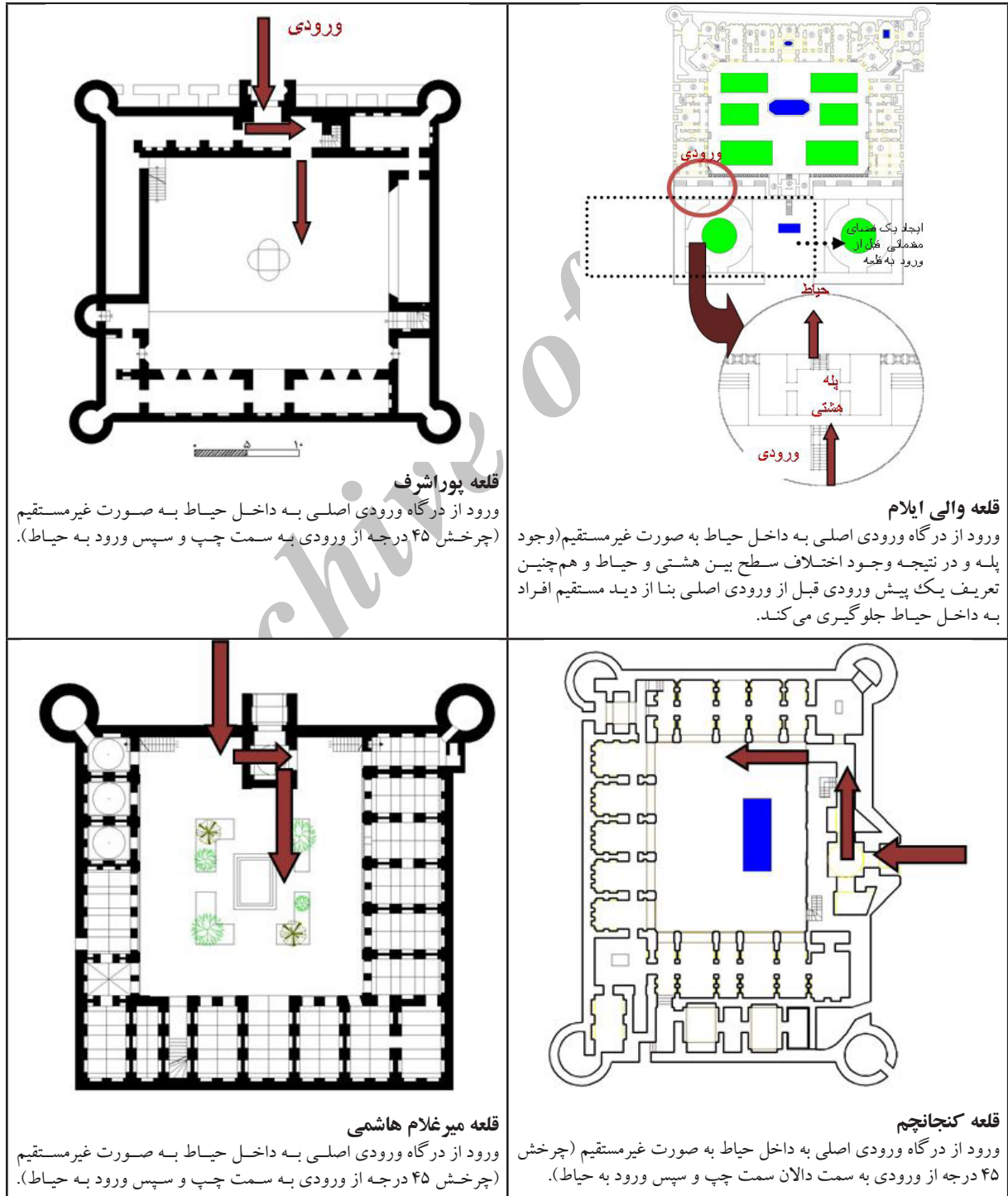
سنتی نیز دیده می‌شود از الگوهای رفتاری در گذشته بوده است. هم‌چنین با توجه به اطلاعات پلانی قلعه‌ها در همه فضاهای ورودی در آن‌ها یک الگوی خاص دیده می‌شود و آن این که ورود از درگاه به داخل حیاط به صورت مستقیم نبوده است. در سه قلعه این ارتباط با چرخش زاویه از ورود به داخل حیاط و به طور غیرمستقیم و در قلعه والی ایلام با توجه به پله‌های بعد از ورود و ایجاد دید غیرمستقیم این امر صورت گرفته است. هرچند که در بعضی از قلعه‌ها چندین ورودی دیگر وجود دارد اما ورودی اصلی و به نوعی ورودی عامیانه مردم همگی از یک الگو پیروی می‌کنند. طبق بررسی‌های فضاهای ورودی در قلعه‌های دوره قاجار ایلام می‌توان چنین اظهار کرد که در این بناها فضای ورودی تنها به عنوان فضای ارتباطی نیست بلکه فرهنگ و الگوهای رفتاری و ارزش‌های معنوی و اجتماعی نقش مهمی در شکل‌گیری آن‌ها داشته است. مفاهیمی چون حفظ حریم افراد خانواده، ورود به تدریج، امنیت و ... لحاظ شده است. این الگو حتی در سیاه‌چادرهای مردم منطقه در آن زمان نیز قابل مشاهده بود.

در معماری فضای ورودی خانه‌های سنتی، تمامی اصول ترکیب کالبدی از جمله اصل سلسله مراتب، اصل تقارن و اصل درون‌گرایی به صورتی کامل به اجرا در می‌آید. بدین ترتیب ورودی خانه‌ها، فضایی شاخص، متقارن، غیرمستقیم و تنها بخشی از نمای بیرونی خانه‌ها بود که غالباً تزئین می‌شد (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۱۴۶). ورودی خانه‌های سنتی دارای اجزا و ترکیبات تقریباً واحدی چون پیش‌تاق، سکو، درگاه، در، سردر هشتی و دالان بود (هاشمی، ۱۳۷۵: ۲). فضای ورودی در قلعه‌ها ضمن آن که یک جزء از فضای مجموعه قلعه هستند خود از اجزایی تشکیل شده‌اند و همگی از نوع ورودی‌های سبک سنتی دوره قاجار هستند و دارای اجزای مشترک مانند پیش‌تاق، سکو، هشتی، درگاه، در، سردر و بعضاً دالان هستند که بیانگر سلسله مراتب ورود و تأمین‌کننده حریمت و امنیت بوده‌اند. پیش‌فضا و فضای ورودی مکان مناسبی برای بدرقه و استقبال مهمانان و هم‌چنین نشستن بر روی سکوهای پیش‌ورودی برای گفت‌وگو و یا گذراندن اوقات فراغت که در بسیاری از بناهای

مسکن‌های بومی ایلام با الهام از طبیعت اطراف شکل گرفته و در ساخت اجزای آن‌ها از مصالح محلی و بوم‌آورد استفاده شده است. نکته‌ی حائز اهمیت در زندگی مردم آن زمان با توجه آب و هوای چهار فصل استان، بیابان و قشلاق بود که در فصول مختلف بستر مناسبی از طبیعت را به منظور زندگی انتخاب می‌کردند. چنان‌که والی هم از این امر مستثنا نبود و با این الگوی اجتماعی، منطقه خوش آب و هوای حسین‌آباد (ایلام کنونی) را به منظور اقامت تابستانی و قلعه کنجانچم را به منظور پایگاه تابستان‌نشین خود انتخاب کرده بود.

در تقسیم فضایی سیاه‌چادرها، در سیاه‌چادر را از جایی باز می‌گذاشتند تا افرادی که از آن حوالی عبور نمایند، مستقیم داخل سیاه‌چادر را نینند (درخشنده، ۱۳۹۱: ۷۹). در قلعه‌ی والی قبل از ورودی اصلی یک صحن یا فضای مقدماتی به منظور دسترسی و ارتباط و تجمع و نیز برای برگزاری برخی مراسم در زمان‌های خاص طراحی شده که متأثر از الگوهای اجتماعی-سیاسی آن زمان است. این فضا به دلیل ایجاد فضایی مشترک با معبر و ایجاد پیوندی خاص با شهر و مردم، جاذبه و کشش خاصی ایجاد می‌کرد (نقشه شماره ۱).

جدول شماره ۳: سلسله مراتب ورود به بنا

نسبت فضای ساخته شده به حیاط

طبق جدول ۲ این نسبت در ۳ قلعه والی ایلام، پوراشرف و میرغلام هاشمی تقریباً نزدیک به هم و بین عدد ۲/۵ تا ۳ است اما در قلعه کنجانچم این نسبت تغییر زیادی یافته و تقریباً به ۲ برابر نسبت‌های قلعه‌های دیگر رسیده است. از آنجا که این قلعه به منظور قشلاق خان والی در اقلیمی با آب و هوای گرم و خشک ساخته شده می‌توان چنین اظهار داشت که یکی از دلایل این تغییر این بوده که چون در فصل زمستان از این بنا استفاده می‌کرده‌اند نیاز به فضاهای ساخته شده (مثلاً حمام قلعه که داخل بنا ساخته شده) بیشتر بوده است تا فضای باز و حیاط، بنابراین می‌توان گفت که در ساخت اکثر قلعه‌های دوره قاجار استان ایلام از لحاظ (نسبت فضای ساخته شده به حیاط) تقریباً از یک تناسب استفاده کرده‌اند.

تزیین‌ها و مصالح و مقایسه با تزیینات رایج در دوره قاجار

در ایران تزیین‌های پیشرفته یکی از عوامل ضروری معماری بود که در هر دوره با نوآوری‌هایی جدید به وجود می‌آمد. در معماری اسلامی تزیین و آرایش ساختمان جزء ینفک‌ناپذیر معماری محسوب می‌شود که در آجرکاری، گچ‌بری و آینه‌کاری نمود بارزی دارد (ایمنی، ۱۳۸۹، ۸۶).

در قلعه‌های مورد بررسی در این پژوهش آجرکاری و گچ‌بری بیش‌ترین تزیین این نوع بناها محسوب می‌شود. تزیین‌های این بناها عمدتاً در نمای بیرونی مشرف به حیاط و در فضاهای داخلی است و اصولاً نمای بیرونی و خارجی ساده و فاقد تزیین هستند. اما معمولاً کنگره‌ها و برج‌ها یک‌نواختی نمای بیرونی را بر هم می‌زنند و می‌توان به نوعی آنان را تزیین‌های نمای خارجی محسوب کرد. اما یک مورد استثنا قلعه پوراشرف در دره شهر است که برخلاف سه قلعه دیگر علاوه بر تزیین‌های داخلی، دارای تزیین‌های عمده‌ای در نمای بیرونی (نمای شمالی) است. بیش‌ترین استفاده در پوشش و تزیین فضاهای مختلف قلعه‌ها از گچ و آجر بوده است. گچ برای اندود اکثر فضاهای داخلی قلعه‌ها و استفاده از گچ‌بری‌ها (ساده و یا در نقوش گل و گیاه) تقریباً در همه قلعه‌ها به نحوی به کار رفته است. هم‌چنین تزیین‌های آجرکاری در نقوش هندسی و یا ساده در همه بناها به کار رفته است؛ بخصوص گلچین آجری در نقش حصیری معمولاً در قاب‌بندی اطراف قوس‌ها معمول بود و در این بناها دیده می‌شود. هم‌چنین از تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی به منظور خارج کردن سطوح بنا از حالت ساده و یکنواخت به طور مکرر استفاده شده و شیوه بسیار معمولی برای تزیین در این بناها بوده است. تزیین‌ها در همه قلعه‌ها به یک میزان نبوده است که می‌توان این‌طور بیان کرد که چون مقر و مرکز حکومت والی در حسین‌آباد (شهرستان

در میان طوایف استان، بنا به تحکیم پیوستگی‌های عاطفی، خانواده‌های گسترده و پرجمعیت عمده‌ترین شکل خانواده را تشکیل می‌دادند و اکثر موارد تا سه نسل در کنار هم زندگی می‌کردند (درخشنده، ۱۳۹۱: ۶۱). در سیاه‌چادرها نیز خویشاوندان همیشه سعی کرده‌اند سیاه‌چادرهای خود را در کنار هم برپا نمایند. به همین ترتیب سلسله مراتب خویشاوندی در مسکن رعایت می‌شد، بدون اینکه الزامی در کار باشد. طبیعتاً براساس این عادت دیرینه مساکن و سرپناه‌ها کنار هم شکل می‌گیرند. این نگرش در ساخت و بافت محله‌های شهری نیز خود را نشان داده است (پیشین: ۸۸). برگرفته از همین عادات و آداب فرهنگی هر کدام از قلعه‌ها، محل زندگی خانواده، افراد نزدیک، نسل‌های بعدی والی بود که به طور مشترک زندگی می‌کردند و با هم ارتباط نزدیک و خویشاوندی داشتند؛ به طوری که مرز مشخص بین فضاها تشخیص‌پذیر نیست؛ اگرچه به طور قطع در بین خود ضوابطی برای حفظ حریم‌ها داشتند. مردم ایلام در طول نسل‌های گذشته به زندگی در فضای باز عادت داشتند. چنین نگرشی در شهرنشینی نیز جاری بود (حیدری، ۱۳۸۸: ۱۳۱). لذا طبیعی به نظر می‌رسد اگر اهالی ساکن در قلعه‌ها از فضای باز (حیاط) نیز استفاده کنند. حیاط مرکزی به عنوان ارتباط‌دهنده کلیه اتاق‌ها، وجود درختان، باغچه‌بندی و فضای سبز در حیاط‌ها (بویژه در قلعه والی) نشان‌دهنده این است که اهالی ساکن در قلعه به شکل صمیمانه اوقاتی را در فضای دلنشین حیاط برای گردهمایی و همنشینی با همدیگر سپری می‌کردند و حیاط فقط به صورت عنصری اجباری نبود.

در معماری بومی منطقه باب بود که سرویس‌های بهداشتی به منظور رعایت هرچه بهتر بهداشت، تهویه، دسترسی مناسب، و دور ماندن از فضای نشیمن و... معمولاً داخل حیاط و یا در سیاه‌چادرها در خارج از سیاه‌چادر ساخته می‌شدند. این الگو در قلعه‌ها به طور آگاهانه طبق این فرهنگ بومی استفاده شده است. بدین صورت که در همه آن‌ها بلااستثنا توالت در گوشه‌ای از حیاط و در کنار یا داخل برج‌ها ساخته شده‌اند و معمولاً اگر در قلعه‌ای هشتی یا فضای رویازی وجود داشته توالت‌ها در نزدیکی این فضاها قرار گرفته‌اند. به طوری که حتی در سرویس مستقیماً به حیاط مرکزی که در بعضی زمان‌ها به نوعی محل گردهمایی و همنشینی بود باز نمی‌شد و با یک مفصل به حیاط مرتبط می‌شد (جدول شماره ۱).

سایت مساکن در ایلام بر اساس چشمه‌های پر آب شکل گرفته بود (حیدری، ۱۳۸۸: ۱۳۲). همه قلعه‌ها فارغ از وجه سیاسی و حکومتی، به لحاظ مسکونی در کنار چشمه‌ها ساخته شده‌اند.

تطبیق تزیین‌های به کار رفته در بناها با تزیین‌های مشابه آن‌ها در عصر قاجار

برخلاف روابط فضایی و عملکردها که با فرهنگ و معماری بومی ارزیابی و مقایسه شد تزیین‌های این قلعه‌ها برگرفته از تزیین‌های دوره قاجار است و از سبک‌های آن دوران استفاده شده است. با وجود این که تفاوت بسیاری در مقدار تزیین‌های این قلعه‌ها وجود دارد، قلعه والی بیش‌ترین و متنوع‌ترین تزیین را دارد. اما اکثر تزیین‌های به کار رفته در همه این قلعه‌ها متناسب و منطبق بر تزیین‌های عصر خود یعنی دوره قاجار است.

ایلام کنونی) بوده است، لذا قلعه والی که در ایلام قرار دارد نسبت به سایر قلعه‌های هم‌دوره خود در شهرهای اطراف ایلام از فضاها و تزیین‌های بیش‌تر و متنوع‌تری برخوردار است. در نتیجه بیش‌ترین تزیین‌ها در قلعه والی انجام گرفته است. با این وجود تزیین‌های مشترکی در بین این قلعه‌ها وجود دارد که در اکثر آن‌ها به نحوی تکرار شده است که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تاقچه‌ها و یا طاق‌نماهای تزیینی،
- گچ‌بری‌ها (ساده و یا همراه با نقوش) در اکثر آن‌ها،
- آجرکاری‌های مختلف در طرح‌های گوناگون بخصوص در نقش حصیری در قاب‌بندی اطراف قوس‌ها،
- استفاده از اندود گچ برای پوشش فضاهای داخلی بنا.

جدول شماره ۳: تطبیق تزیین‌های قلعه‌ها با تزیین‌های مشابه آن‌ها در دوره قاجار

عمده تزیین‌های دوره قاجار	تزیین‌های قلعه والی ایلام	قلعه کنجانچم	قلعه پوراشرف	تزیین‌های قلعه میرغلام هاشمی
تزیین‌های ستون‌ها و سرستون‌ها به سبک روکوکو (گچ‌بری‌های تزیینی گل و بوته‌دار) (ساریخانی، ۸۴، ۱۱).	ستون‌های دایره‌ای با سرستون‌های منقوش (گچ‌بری شده با نقش گل و گیاه)	ستون ندارد.	ستون ندارد.	ستون ندارد.
کاربرد قوس نیم دایره و هلالی شکل (ساریخانی، ۸۴، ۱۱).	تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی (قوس هلالی)	تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی (قوس هلالی)	تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی (قوس هلالی)	ندارد.
روزن‌های بالای درها و پنجره‌های ارسی دوره قاجار به شکل قوس و هلال بودند و بسیاری دیگر به شکل دایره و بیضی اما در دوره صفویه به شکل مربع یا مستطیل یا قوس جناقی بود (ساریخانی، ۸۴، ۱۱).	ارسی‌ها، پنجره و شیشه‌های رنگی به سبک دوره قاجار.	ارسی ندارد.	پنجره‌های چوبی و شیشه‌های رنگی (تخریب شده)	ارسی ندارد.
وارد کردن عناصر طبیعی هم‌چون پرندگان و دیگر حیوانات طبیعی یا افسانه‌ای، میوه‌ها و گل‌ها و کوشش برای پرداخت واقع‌گرایانه آن‌ها (گودرزی، ۸۸، ۳۲).	گچ‌بری بر روی دیوارها و سقف اتاق شاه‌نشین در نقوش گل و گیاه.	گچ‌بری (تلفیق خطوط و گلبرگ‌های ریز)	ندارد.	ندارد.
بروز چهره‌های انسانی، غیر آبستره و غیرانتزاعی (گودرزی، ۸۸، ۳۲).	دارای نقاشی‌هایی با نقوش انسان	ندارد.	ندارد.	ندارد.
آجرکاری: اندازه‌های رایج آجرهای دوره قاجار ۱۹,۵×۱۹,۵×۴ و ۲۰×۲۰×۵. (ساریخانی، ۸۴، ۱۵).	آجرکاری با آجرهایی با ابعاد ۲۰×۲۰×۵.	آجرکاری با آجرهایی با ابعاد ۲۰×۲۰×۵.	آجرکاری با آجرهایی با ابعاد ۲۰×۲۰×۵.	آجرکاری ندارد.
رایج‌ترین طرح‌ها در آینه‌کاری طرح گره و شیوه گره‌سازی بود (ساریخانی، ۸۴، ۱۷).	تالار آینه با آینه‌کاری (کاملاً تخریب شده است).	ندارد.	ندارد.	ندارد.

جدول شماره ۴: اشتراکات طراحی بین قلعه‌ها

اسامی قلعه‌ها	قلعه والی ایلام	قلعه کنجانچم	قلعه پوراشرف	قلعه میرغلام هاشمی	بیشترین اشتراکات
تعداد طبقات	همکف و زیرزمین	همکف و زیرزمین	دو طبقه و زیرزمین	یک طبقه و دو اتاق روی پشت‌بام	-
اقلیم	معتدل کوهستانی	گرم و خشک	گرم و نیمه مرطوب	گرم و نیمه مرطوب	-
نسبت فضای ساخته شده به حیاط	۲/۳	۴/۱۲	۲/۱۸	۲/۵۸	۲/۵
تزیین‌ها	- آئینه کاری - مقرنس کاری - گچ‌بری (نقوش گل و گیاه) - ارسی‌ها، پنجره و شیشه‌های رنگی - قوس‌های جناغی، هلالی و سه قسمتی - نقاشی، نقش‌های انسان و غیره - کاشی کاری و آجرهای رنگی - تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی (قوس هلالی) - تزیین‌های آجرکاری در نقش حصیری (گلدی) و هره‌چینی آجری	- تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی (قوس هلالی) - پنجره‌های چوبی و شیشه‌های رنگی - آجرنما با نقوش هندسی - گچ‌بری‌های ساده - شومینه‌ها (بخاری دیواری)	- تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی (قوس هلالی) - پنجره‌های چوبی و شیشه‌های رنگی - آجرنما با نقوش هندسی - گچ‌بری‌های ساده - شومینه‌ها (بخاری دیواری)	- تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی - تزیین‌های آجرکاری در نقش هندسی (گل‌چین‌های قاب‌های ساده آجری گچی - گچ‌بری	- تاقچه‌ها و طاق‌نماهای تزیینی - تزیین‌های آجرکاری در نقش هندسی (گل‌چین‌های قاب‌های ساده آجری گچی - گچ‌بری
دوره تاریخی	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار	قاجار
موقعیت و نوع قلعه‌ها	در جوار چشمه، قلعه دشتی، حاکم‌نشین	در جوار چشمه، قلعه دشتی، حاکم‌نشین	در جوار چشمه، قلعه دشتی، حاکم‌نشین	در جوار چشمه، قلعه دشتی، حاکم‌نشین	در جوار چشمه، قلعه دشتی، حاکم‌نشین
عمده مصالح و نوع سازه	سنگ و آجر، بنایی	سنگ و آجر، بنایی	سنگ و آجر بنایی	سنگ، بنایی	سنگ و آجر، بنایی
نوع پلان	(درون‌گرا) با حیاط مرکزی	(درون‌گرا) با حیاط مرکزی	(درون‌گرا) با حیاط مرکزی	(درون‌گرا) با حیاط مرکزی	(درون‌گرا) با حیاط مرکزی
اجزای ورودی	پیش‌طاق، سکو، درگاه، هشتی، سردر، در	پیش‌طاق، سکو، درگاه، هشتی، سردر، در	پیش‌طاق، سکو، درگاه، هشتی، سردر، در	پیش‌طاق، سکو، درگاه، هشتی، سردر، در	پیش‌طاق، سکو، درگاه، هشتی، سردر، در
برج	دارد (۲ عدد)	دارد (۴ عدد)	دارد (۵ عدد)	دارد (۲ عدد)	همگی برج دارند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با بررسی و تحلیل ویژگی‌های معماری، طراحی و کالبدی در قلعه‌های دوره قاجار استان ایلام به دنبال یافتن الگوهای طراحی مشترک در این نوع بناها و تأثیر الگوهای رفتاری بر ایجاد این الگوهای مشترک بوده است که پس از بررسی‌ها و مقایسه آن‌ها نتایج حاصل شده مبنی بر این است که در این قلعه‌ها که همگی در یک دوره تاریخی و در مکان‌های متفاوتی در استان ایلام ساخته شده‌اند، همگی دارای اشتراک‌های کالبدی و الگوهای طراحی مشترکی هستند. از جمله این که این قلعه‌ها همگی از نوع قلعه‌های دشتی و حاکم‌نشین و دارای طرح هندسی مشخص در پلان هستند و در همج‌واری با رودخانه ساخته شده‌اند. پلان‌هایی با حیاط مرکزی و به صورت درون‌گرا و با ارتباط فضایی مشابه دارند. مصالح استفاده شده در این قلعه‌ها بوم‌آورد بوده به صورت بنایی ساخته شده‌اند. هرچند تزیین‌های استفاده شده در همه آن‌ها از لحاظ کمی به یک میزان نیست و بنا به موقعیت و

مکان متفاوت هستند، اما می‌توان اظهار داشت که چندگونه تزیین خاص از جمله طاق‌ها و تاقچه‌های تزیینی، گچ‌بری و آجرکاری در نقوش هندسی، حصیری و... مشاهده می‌شود که در همه این قلعه‌ها استفاده شده است که از تزیین‌های اصلی و غالب در این بناها به شمار می‌آیند و عموماً در نماهای داخلی حیاط به کار رفته‌اند. اکثر تزیینات منطبق بر تزیین‌های دوره قاجار هستند. هم‌چنین ورودی این بناها همگی دارای فضاهای مشابهی از قبیل پیش‌طاق، سکو، درگاه و هشتی و... هستند و نحوه ورود به داخل بنا از همه این ورودی‌ها به صورت غیرمستقیم است که حکایت از سبک معماری سنتی دارد و سلسله مراتب فضایی و حفظ محرمانگی و تفکیک بیرون و درون را لحاظ کرده‌اند. هم‌چنین با توجه به عناصر موجود در ورودی بناها همگی جزو ورودی‌های سنتی محسوب می‌شوند. نسبت فضاهای ساخته شده به حیاط در اکثر این قلعه‌ها نسبتی نزدیک به ۲/۵ است که نشان می‌دهد طراحی این بناها منفک از همدیگر نبوده و برهم تأثیرگذار

۱۰. رمضان جماعت، مینا و نیستانی، جواد (۱۳۸۹)، «جلوه‌های سنت و تجدد در فضاهای ورودی خانه‌های تهران دوره قاجار»، **نشریه هنرهای زیبا**، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه تهران، شماره ۴۴.
۱۱. زارعی، محمدابراهیم و حیدری باباکمال، یدالله (۱۳۹۳)، «اهمیت قلاع و استحکامات دوره قاجار منطقه شهداد در برقراری امنیت اجتماعی حاشیه غربی کویر لوت»، **پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران**، شماره ۶، دوره چهارم، بهار و تابستان.
۱۲. ساریخانی، مجید (۱۳۸۴)، «بررسی باستان‌شناسی معماری دوران قاجار»، **مجله جلوه هنر**، شماره ۲۵ (۴-۱۵).
۱۳. ساریخانی، مجید؛ شریفی نیا، اکبر و قنبری، ندا (۱۳۹۱)، «نگاهی نو به قلعه میرغلام هاشمی، با توجه به عناصر سازنده بنا (قلعه یا کاروان‌سرا)»، **فصل‌نامه باستان‌شناسی**، شماره ۲، دوره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۱.
۱۴. سلطان زاده، حسین (۱۳۷۲)، **فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران**، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
۱۵. کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۶)، **تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی**، انتشارات سمت، تهران.
۱۶. کیانی، محمد (۱۳۷۹)، **طرح مرمت قلعه کنجانچم مهران**، آرشیو روابط عمومی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام.
۱۷. گروت، لیندا و وانگ، دیوید (۱۳۸۶)، **روش‌های تحقیق در معماری**، ترجمه علیرضا عینی فر، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۱۸. گرویه، ارنست؛ دیکی، جیمز؛ گرابر، الگ؛ سیمز، الینور؛ لیوکاک، رانلد؛ جونز، دالو و بریج، گای پیتیر (۱۳۸۰)، **معماری جهان اسلام (تاریخ و مفهوم اجتماعی آن)**، ویراستار جرج میشل، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، انتشارات مولی، تهران.
۱۹. لشگری، آرش (۱۳۷۹)، **پژوهشی در قلعه والی**، آرشیو روابط عمومی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام.
۲۰. محمودیان، حبیب‌الله (۱۳۸۳)، **معرفی اجمالی قلعه‌های باستانی استان ایلام**، انتشارات گویش، ایلام.
۲۱. گروت، لیندا و وانگ، دیوید (۱۳۸۶)، **روش‌های تحقیق در معماری**، ترجمه علیرضا عینی فر، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
۲۲. گودرزی دیباج، مرتضی (۱۳۸۸)، **آیین خيال بررسی و تحلیل تزیینات معماری دوره قاجار**، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، تهران.
۲۳. مرادی مقدم، مراد (۱۳۸۵)، **تاریخ سیاسی اجتماعی کردهای فیلی در عصر الویان پشتکوه (ایلام)**، پرسمان، الماس دانش، تهران.
۲۴. ملازاده، کاظم و محمدی، مریم (۱۳۸۵)، **قلاع و استحکامات نظامی**، انتشارات سوره مهر، تهران.
۲۵. نعمتی، نورالدین (۱۳۷۹)، **جغرافیای تاریخی منطقه ایلام از آغاز تا پایان سلسله پهلوی**، پایان‌نامه فوق‌اللیسانس تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ دانشگاه تهران.
۲۶. نوربخش، حمید (۱۳۶۶)، **ارگ بزم**، تاریخ مختصری از تحول شهرنشینی و شهرسازی در ایران، انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران.
۲۷. هاشمی، سیدرضا (۱۳۷۵)، «معماری خیابان» **فصلنامه آبادی**، ش ۲۰، ص ۲.

بوده‌اند. علاوه بر این که شباهت‌های زیادی در روابط فضایی این پلان‌ها وجود دارد، محل قرارگیری توالی‌ها، قرینه‌سازی‌ها در پلان، وجود اتاق شاه‌نشین در آن‌ها و ارتباط با حیاط مرکزی به عنوان اصلی‌ترین ارتباط فضاها از این جمله شباهت‌ها است. رویکرد معماری در شکل‌گیری فضاهای قلعه‌ها، همانا معماری بومی و سنتی منطقه است که بر اساس ارزش‌ها و الگوهای رفتاری آن زمان، روابط اجتماعی-سیاسی، فرهنگی شکل گرفته است. شناخت این مفاهیم می‌تواند در شناساندن ارزش‌های تاریخی و فرهنگی و اعتقادی نهفته در معماری این بناهای ارزشمند و یک معماری واجد ارزش‌های گوناگون مؤثر و مناسب برای برخی نیازهای کنونی نیز باشد. این نتایج می‌تواند به عنوان منبعی مطالعاتی معماری و فرهنگی گذشته، ایده‌دهنده طراحی امروزی باشد؛ چرا که زمینه فرهنگی مردم می‌تواند به عنوان ایده‌دهنده طوری عمل کند که منجر به حس آشنا بودن فضا برای کاربران و حتی حس خودی بودن و تعلق شود. ایده‌های طراحی برآمده از بستر فرهنگی به طراح کمک می‌کند که خلاقیتش را صرف بهینه کردن الگوهای موجود کند که مطابق با خواست‌ها و نیازهای استفاده‌کنندگان از فضای معماری است.

پی‌نوشت‌ها

- 1-Shirvan Chardavol
- 2-Eivan
- 3-Konjan Cham
- 4-Choghamireg
- 5-Sikan
- 6- Davar
- 7- lamardan

فهرست منابع و مراجع

۱. آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام.
۲. اسدیگی، صدراله (۱۳۷۸)، **قلعه پوراشرف و تأسیسات جانبی**، آرشیو روابط عمومی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام.
۳. افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۲)، **ایلام و تمدن دیرینه آن**، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
۴. ایمنی، عالییه (۱۳۸۹)، «بیان نمادین در تزیینات معماری اسلامی»، **نشریه اطلاع‌رسانی و کتابداری**، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۲.
۵. پازوکی طرودی، ناصر (۱۳۷۶)، **استحکامات دفاعی در ایران دوره اسلامی**، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، تهران.
۶. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۴)، **آشنایی با معماری اسلامی ایران (ساختمان‌های درون شهری و برون شهری)**، تدوین غلامحسین معماریان، سروش دانش، تهران.
۷. حیدری، شاهین (۱۳۸۸)، **در جستجوی هویت شهری ایلام**، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.
۸. درخشنده، صیدمحمد (۱۳۹۰)، **ایل من ایلام**، انتشارات زانا، ایلام.
۹. ----- (۱۳۹۱)، **عشایر ایلام**، انتشارات زانا، ایلام.